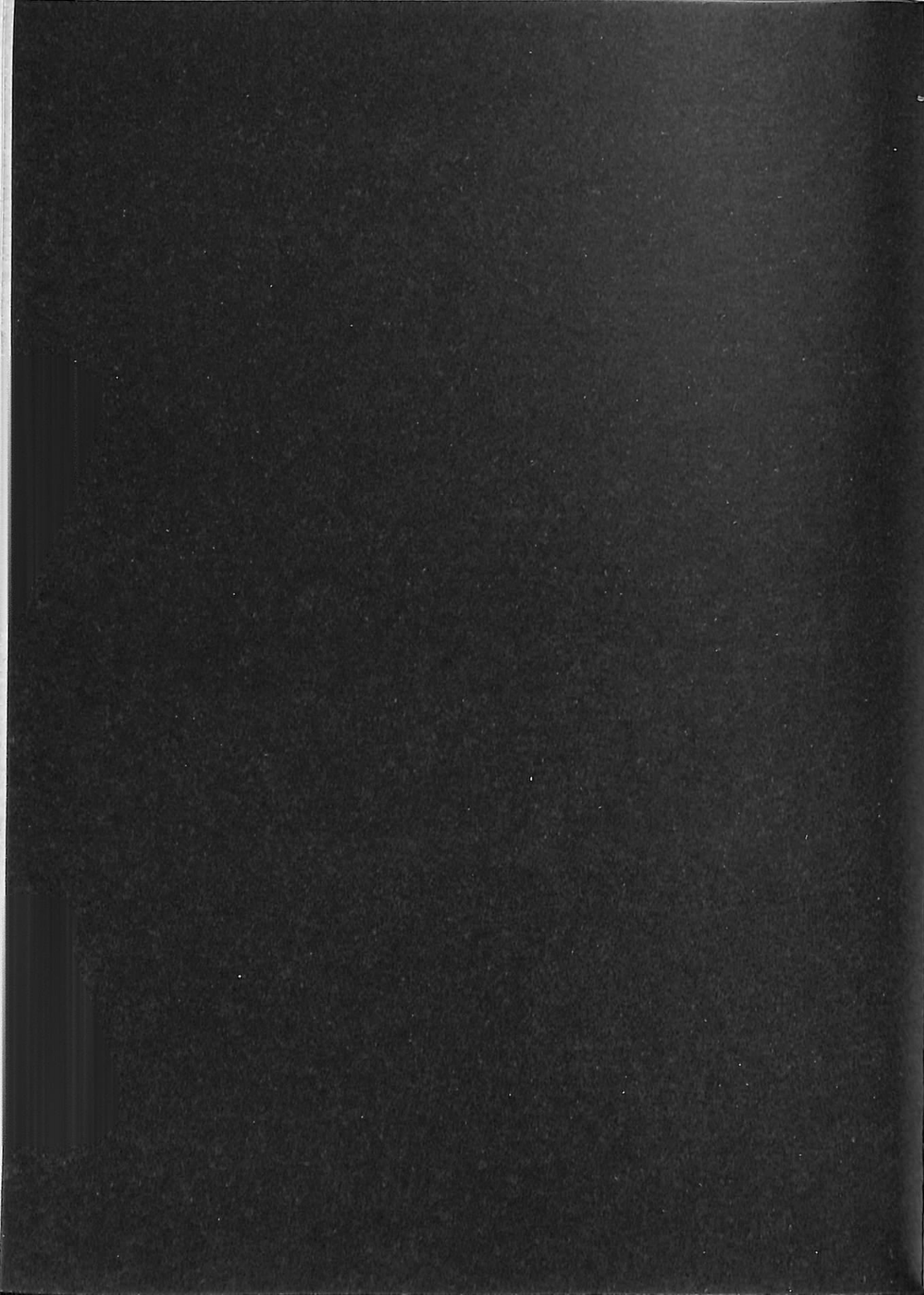

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ
ΤΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ
ΒΑΣΙΛΗ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ
ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΥ

Μάζα, Ελίτ και Εξουσία από τον Le Bon στον Canetti

Νίκος Σερντεδάκης*

I. Εισαγωγή

Η λέξη μάζα (μάζες) παρά την ευρεία της χρήση από τον 19ο αιώνα έως σήμερα εξακολουθεί να σηματοδοτεί διαφορετικά περιεχόμενα και να αποτελεί το θεμέλιο υλικό για εννοιολογικές κατασκευές συχνά αντικρουόμενες στις επιστήμες του ανθρώπου.

Ακόμη όμως και στις απλές της χρήσεις η λέξη μάζα είναι φορτισμένη με θετικά και αρνητικά χαρακτηριστικά φανερώνοντας έτσι την συνθετότητα της έννοιας καθ' αυτής. Έτσι μάζα μπορεί παράλληλα να σημαίνει "κάτι το άμορφο και δυσδιάκριτο" (αρνητική έννοια) όπως και "πυκνό σύνολο" (θετική έννοια)¹.

Συχνά η απροσδιοριστία της έννοιας οδηγεί στην ταύτιση της μάζας με το πλήθος και τον όχλο. Ο Γουσταύος Λε Μπον στο βιβλίο του "Η ψυχολογία των όχλων", χρησιμοποιεί και τους τρεις όρους για να περιγράψει ένα και μοναδικό φαινόμενο, εκείνο της έλευσης της "κοινωνίας της μάζας".

Αναμφίβολα η λέξη "μάζα" έχει αποκτήσει ένα διφορούμενο κοινωνικό περιεχόμενο. Είτε υποδηλώνει μια περιφρονητική θέαση των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, είτε μια θετική (ή δυνητικά θετική) κοινωνική δύναμη αυτών των ίδιων². Και τα δύο αυτά περιεχόμενα αντλούν την εγκυρότητά τους από τις δι-

* Μεταπτυχιακός φοιτητής στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

χοτομικές αντιλήψεις για την κοινωνική δομή: κυβερνώντες και κυβερνώμενοι, πλούσιοι και φτωχοί, εργαζόμενοι και μη. Σύμφωνα με τον St. Ossowski αυτές είναι οι κυριότερες διχοτομικές αντιλήψεις που διατρέχουν τις κοινωνίες μας και που συμπυκνώνονται στη διχοτομία ελίτ και μάζα από μια τουλάχιστον κοινωνιολογική σχολή³.

Η εμφάνιση των μαζών στο ιστορικό προσκήνιο σαν αποτέλεσμα της ανόδου της αστικής τάξης σηματοδότησε το τέλος μιας ολόκληρης εποχής. Η υποχώρηση των νομοκατεστημένων τάξεων και των παραδοσιακών τοπικών κοινοτήτων, έδινε τη θέση τους σε δραστηριότητες μεγάλης κλίμακας όπου κυριαρχούσαν οι μαζικές σχέσεις⁴. Η μεγάλη συγκέντρωση πλυθησμών στις πόλεις, η ανάπτυξη των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, η διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων από τις "κατώτερες" κοινωνικές τάξεις, το λαό, τη μάζα, επανασυνέθεταν τον κοινωνικό ιστό σε μια νέα δυναμική ποιότητα.

Κάτω από αυτή την οπτική οι μάζες θεωρήθηκαν ένα σύγχρονο φαινόμενο συμφύες της αστικής κοινωνίας, που όμως θα έπρεπε να αντιμετωπιστούν δραστικά, μιας και "νομοτελειακά" οδηγούσαν στην ανατροπή της: "Οι στοχαστές του 19ου αιώνα συνελάμβαναν τη δημοκρατία κατά ένα διαφορετικό τρόπο, σαν ένα στάδιο στην εξέγερση των μαζών που οδηγούσε με φανερή αναγκαιότητα στο σοσιαλισμό"⁵. Οι θεωρητικοί των ελίτ θέτουν υπό αμφισβήτηση το όραμα μιας δημοκρατικής διάρθρωσης των σύγχρονων κοινωνιών. Αντιπαραθέτουν στην ιδέα των κοινωνικών τάξεων, την ιδέα των ελίτ και συνακόλουθα το αναπότρεπτο και αναπόφευκτο της κυριαρχίας της μειοψηφίας (ολιγαρχική διάρθρωση). Εξορκίζουν μ' αυτό τον τρόπο το φάντασμα μιας κοινωνίας των ίσων.

Αν οι θεωρητικοί των ελίτ εγκαθιδρύουν τον δυϊσμό μάζα-ελίτ, εξερευνώντας, αποκλειστικά σχεδόν, το σκέλος που αφορά τις ελίτ, είναι οι ψυχολογίζοντες θεωρητικοί των μαζών εκείνοι που προσπαθούν να ανακαλύψουν την "ψυχή της μάζας", να την κατατάξουν και να την ερμηνεύσουν. Κι αυτό δεν είναι τυχαίο. Εάν η εξερεύνηση του κοινωνικού ορθολογικού πράττειν αποτελεί το "κεντρικό" αντικείμενο της κοινωνιολογίας, "ο ειδικός χώρος της ψυχολογίας είναι οι ανορθολογικοί τρόποι συμπεριφοράς"⁶.

Ο Max Weber στο βιβλίο του "Βασικές έννοιες κοινωνιολογίας", θεωρεί ως το κατ' εξοχήν πεδίο της κοινωνιολογίας "την ερμηνευτική κατανόηση της κοινωνικής συμπεριφοράς". Ως τέτοια ορίζει: "(...) μια ανθρώπινη πράξη (...) εάν και εφόσον το

άτομο (ή τα άτομα) συνδέει με την συμπεριφορά αυτή ένα υποκειμενικό νόημα. Με τον όρο 'κοινωνική πράξη' (συμπεριφορά) όμως εννοούμε μια τέτοια πράξη (συμπεριφορά) η οποία κατά το υποκειμενικό νόημα του ατόμου ή των ατόμων αναφέρεται στην πράξη (συμπεριφορά) άλλων ατόμων, τα οποία προσανατολίζουν σ' αυτή την συμπεριφορά τους"⁷.

Για την κατανοούσα βεμπεριανή κοινωνιολογία, η "ατομική σκοποθεσία" προηγείται και παράγει το κοινωνικό συλλογικό, που απορρέει από τους μόνους κατανοητούς για την κοινωνιολογική επιστήμη φορείς συμπεριφοράς, τα ιδιαίτερα άτομα⁸. Για τον Weber η "κοινωνική πράξη" προσδιορίζεται ως η πράξη των διαχωρισμένων υποκειμένων. Συνακόλουθα, το πλήθος και η μάζα – το πρώτο ως άθροισμα προσώπων που πράττουν ομοίμορφα και η δεύτερη ως κατάσταση "επηρεασμού" της ατομικής πράξης – δεν αποτελούν "κεντρικά" σημεία κοινωνιολογικής αναζήτησης και στοχασμού, αφού μονάχα "οριακά" εμπίπτουν σε τύπους "κοινωνικής πράξης".

II. Ο Le Bon, η "ψυχολογία των μαζών" και οι χρήσεις της.

Αυτό που εντυπωσιάζει στο έργο του Le Bon είναι η αντίληψή του για την εποχή της "ανόδου των μαζών", καθώς και ο ορισμός του για τις μάζες. Δεν θα μας απασχολήσουν εδώ τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά που αποδίδονται στις μάζες. Θα ήταν άλλωστε μια πληκτική επανάληψη, δαιμονολογικής υφής, η απαρίθμηση των ελαττωμάτων τους. Πρωτογονισμός, τάσεις καταστροφής, μεταβλητότητα, απουσία λογικής, διανοητική κατωτερότητα, υποβολή, υπνωτισμός, είναι μερικά χαρακτηριστικά που αποδίδονται συλλήβδην, είτε πρόκειται για τις μάζες, είτε για τον όχλο, είτε για το πλήθος. Αυτό που εδώ μας ενδιαφέρει είναι η ανακάλυψη της υλικότητας των μαζών, η εξερεύνηση της σύστασής τους, ο ιστορικο-κοινωνικός τους προσδιορισμός.

Για τον Le Bon η "εποχή των μαζών" προσδιορίζεται στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου. Όπως λέει χαρακτηριστικά: "Ο αιώνας που μπαίνουμε, θα είναι ασφαλώς η εποχή του όχλου. Πριν από ένα μόλις αιώνα η παραδοσιακή πολιτική των κρατών και οι ανταγωνισμοί των πριγκίπων αποτελούσαν τους κυριότερους παράγοντες των γεγονότων. Η γνώμη των λαών, το συχνότερο, δε μετρούσε. Σήμερα οι πολιτικές παραδόσεις, οι ατομικιστικές τάσεις των αρχόντων, οι ανταγωνισμοί τους, λίγο

βαραίνουν. Η φωνή του όχλου έχει επικρατήσει και υπαγορεύει στους βασιλείς τη συμπεριφορά τους⁹.

Αυτό που διακρίνει με αρνητικούς όρους ο Le Bon ως μαζική κατάσταση των καιρών του είναι οι τάσεις εκδημοκρατισμού που διατρέχουν τις σύγχρονες του ευρωπαϊκές κοινωνίες.

Η τυπική πολιτικο-δικαιϊκή ισότητα των πολιτών πέρα από κάθε οικονομικό προσδιορισμό-περιορισμό, αποτέλεσε το αίτημα μιας ολόκληρης εποχής, αίτημα που συνοδεύτηκε από α) τη διεκδίκηση του καθολικού εκλογικού δικαιώματος, β) τους αντιποικιακούς εθνικο-απελευθερωτικούς αγώνες, γ) τις εξισωτικές τάσεις των γυναικών και των νέων¹⁰.

Θα αποτελούσε κοινοτυπία να εμβαθύνουμε στο συσχετισμό των αιτημάτων αυτών με την άνοδο του εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος. Άλλωστε ούτε ο Le Bon έχει αμφιβολίες για το παραπάνω. Η ταύτιση των μαζών με το εργατικό κίνημα και το κίνημα πολιτικής αυτοδιάθεσης της εργατικής τάξης, είναι πέρα από προφανές στο κείμενό του. Ορίζοντας ιστορικά τις μάζες επισημαίνει: "Ίδρουν συνδικάτα μπροστά στα οποία όλες οι εξουσίες υποχωρούν, συμβούλια εργασίας που, παρά τους οικονομικούς νόμους, τείνουν να ρυθμίζουν τους όρους εργασίας και μισθού (...) τείνουν να καταστρέψουν σε βάθος την παρούσα κοινωνία, για να την οδηγήσουν ξανά σ' εκείνο τον πρωτόγονο κομμουνισμό (...). Περιορισμός στις ώρες εργασίας, απαλλοτρίωση των ορυχείων, των σιδηροδρόμων, των εργοστασίων και της γης, ίση κατανομή προϊόντων, εξάλειψη των ανωτέρων τάξεων προς όφελος των λαϊκών τάξεων κλπ. Αυτές είναι οι διεκδικήσεις τους"¹¹.

Παρ' όλα αυτά, οι μάζες δεν αποτελούν για τον Le Bon, μια αρνητική πραγματικότητα καθ' αυτή. Συχνά διακατέχονται από "υψηλά αισθήματα", προβαίνουν δε σε πράξεις αυτοθυσίας και ηρωισμού, που το έλλογο άτομο δε θα μπορούσε να διαπράξει.

Η διαπίστωση του αυτή αφορά κατά κύριο λόγο τις θρησκευτικές και πολεμικές μάζες. Πρόκειται για τις μάζες εκείνες που εντάσσονται σε ένα αυστηρά καθορισμένο ιεραρχικό πλέγμα και που ταυτίζονται με τη φιγούρα του ηγέτη. Για τον Le Bon "επιδέξια υποβαλλόμενες οι μάζες γίνονται ικανές για ηρωισμό και θυσίες". Εδώ βρίσκεται και η ουσία των θέσεων του Le Bon καθώς και μιας σειράς άλλων ερευνητών της ψυχολογίας της μάζας (Ortega y Gasset, Jacob Burchardt κ.α.).

Οι μάζες είναι από τη φύση τους άλογες, είναι ταυτόχρονα και ευμετάβλητες. Το κυρίαρχο στοιχείο στη δράση τους είναι το συναίσθημα, επομένως το ουσιώδες έγκειται στον τρόπο υποβο-

λής και χειραγώγησής τους. Αν “κυριαρχία των μαζών σημαίνει κυριαρχία της επιτροπής, δηλαδή του ηγέτη” το ζητούμενο είναι “ο κατάλληλος ηγέτης που υπεύθυνα θα τις καθοδηγήσει”.

Στο σημείο αυτό συναντώνται οι θεωρητικοί των ελίτ και εκείνοι των μαζών. Στην καλύτερη των περιπτώσεων, οι μάζες εξουσιοδοτούν τους εκλεκτούς (eletti-elit) εν λευκώ για να κυβερνηθούν, στη χειρότερη των περιπτώσεων, υποτάσσονται συναισθηματικά στην κυριαρχία του ηγέτη, που λειτουργεί σ’ αυτή την περίπτωση ως “ψυχολογικό υποκατάστατο”. Ολιγαρχία ή καισαρισμός είναι οι δύο αναπόδραστες μορφές διακυβέρνησης των πολιτών.

Εδώ επανέρχεται η βεμπεριανή αντίληψη, που διευρύνει και πλαισιώνει μεθοδολογικά, τόσο τις θεωρίες για τις ελίτ, όσο κι εκείνες για τις μάζες. Όπως επισημαίνει ο καθηγητής Π. Τερλεξής στο βιβλίο του “Ο Max Weber και το Φάντασμα του Marx”, ο αντισυστημισμός της βεμπεριανής κοινωνιολογίας τείνει στην ελαχιστοποίηση κάθε συλλογικής πραγματικότητας, συμπεριφοράς και δράσης. Ανάγει τις κοινωνικές σχέσεις, σε σχέσεις διαντιδρόντων συγκεκριμένων ατόμων. Τούτο αποδίδεται στην απουσία κάθε άλλης μορφής συνείδησης πέραν της ατομικής. “Δεν υπάρχει καμιά συλλογική προσωπικότητα που δρα και εξελίσσεται, ούτε άλλη συνείδηση έξω από την ατομική συνείδηση”¹².

Η αναγωγή κάθε συλλογικής πραγματικότητας σε δράση μεμονωμένων ατόμων, παραπέμπει σε μια προσπάθεια, κοινή τόσο σε θεωρητικούς των ελίτ (Παρέτο, Μόσκα) όσο και στον Βέμπερ, αντιστροφής, ανατροπής της μαρξικής αντίληψης, όπου η ατομική πράξη μπορεί να γίνει κατανοητή μονάχα ως πράξη που απορρέει από δεδομένες ταξικές κοινωνικές σχέσεις, συμπυκνωμένες σε ταξικούς κοινωνικούς θεσμούς, που λειτουργούν ανεξάρτητα από τη θέληση των μεμονωμένων, δια-χωρισμένων υποκειμένων.

Οι απόπειρες των πρώτων θεωρητικών των μαζών δε προσφέρουν μια επιστημονική θέαση της συγκρότησης και λειτουργίας των μαζών στις σύγχρονες κοινωνίες, τείνουν να μετατρέπονται σε θεωρίες απολογητικές της κυριαρχίας, σε θεωρίες “χειραγώγησης των μαζών” (Adorno, Horkheimer). Κι αυτό αποτελεί κοινό τόπο, τόσο για συντηρητικούς, όσο και για προοδευτικούς διανοητές. Οι τάσεις χειραγώγησης των μαζών δεν αποτελούν αρνητικό προνόμιο των αστικών πολιτικών μορφωμάτων, εκτείνονται και στους χώρους αντιπαλότητας της αστικής κοινωνίας, αποτελούν δομικό χαρακτηριστικό των εργατικών κομμάτων, είτε πρόκειται για σοσιαλδημοκρατικά, είτε για κομμουνιστικά.

Η επικράτηση του μαρξισμού, ως θεωρητικού ρεύματος – δόγματος, στο εργατικό κίνημα, από την ίδρυση της Β΄ Διεθνούς και πέρα, σηματοδότησε την αποδοχή ενός ιεραρχικού μοντέλου οργάνωσης των μαζικών εργατικών κομμάτων, που νομιμοποιούσε με τη σειρά του την αναπαραγωγή των αστικών δομών οργάνωσης και κυριαρχίας. Ακραίο παράδειγμα μιας τέτοιας πορείας, αποτελεί αναμφισβήτητα η λενινιστική αντίληψη οργάνωσης του κόμματος των επαγγελματιών επαναστατών, που στην ουσία της υιοθετεί τη θεωρητική βάση των θεωρητικών των ελίτ και των μαζών.

Για το λενινιστικό μοντέλο η εργατική μάζα αδυνατεί να υψωθεί σε “τάξη για τον εαυτό της”. Η επαναστατική συνείδηση δε μπορεί να είναι προϊόν της αυτόνομης δράσης των εργατικών μαζών, αλλά παράγωγο της δράσης μιας πρωτοπορίας (ελίτ) που με την παραδειγματική της δράση επιτυγχάνει να οργανώσει στο επαναστατικό κόμμα τα πιο δυναμικά στοιχεία της εργατικής μάζας. Η χειραφέτηση των εργαζομένων μετατρέπεται έτσι σε χειραγωγήσή τους, η απελευθέρωση σε νέα υποδούλωση. Δεν αποτελεί λοιπόν ιστορικό λάθος ή κακό παιχνίδι της ιστορίας το σταλινικό φαινόμενο.

Η κατάργηση των εργατικών συμβουλίων, η καταστολή των εξεγέρσεων της Κροστάνδης και του κινήματος του Μάχνο, η αφαίρεση κάθε μορφής εξουσίας από τα συνδικάτα, τελικά η υπαγωγή κάθε πολιτικής πρακτικής στην κομματική πρωτοπορία (ελίτ), παρήγαγε την πολιτική κυριαρχία μιας ελίτ, που εξασφάλιζε τη νομιμοποίησή της, έναντι της μάζας, δια μέσου της φιγούρας του χαρισματικού ηγέτη (είτε επρόκειτο για τον Λένιν, είτε για τον Στάλιν, είτε για οποιονδήποτε άλλο). Η επίκληση της επαναστατικότητας, δημιουργικότητας κλπ. των μαζών έτεινε να γίνει το ιδεολογικό προπέτασμα καπνού για τη χειραγωγήσή τους.

Αντίστοιχα, την ίδια ιστορική περίοδο, μια μεγάλη μερίδα φιλελεύθερων ιδεολόγων διαβλέπει τον κίνδυνο που διατρέχει το αστικό πολιτικό σύστημα από την επέκταση του εκλογικού δικαίωματος στις εργαζόμενες κυριαρχούμενες μάζες. Ο φόβος από την άνοδο του εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος (Οκτωβριανή επανάσταση) συνυφασμένος με την οικονομική κρίση που έπληττε τις χώρες της Ευρώπης μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο οδήγησε στην ανοχή, από μεριάς του φιλελεύθερου πολιτικού κόσμου, φασιστικών πολιτικών κινήματων (Ιταλία, Γερμανία, Ισπανία, Ουγγαρία, Πολωνία). Είναι χαρακτηριστική άλλωστε η άνοδος των φασιστικών κινήματων στην εξουσία. Τόσο στην Ιτα-

λία όσο και στη Γερμανία επιτυγχάνεται διαμέσου της δημοκρατικής τυπικής νομιμότητας.

Η αδυναμία των φιλελεύθερων πολιτικών κομμάτων να ανταγωνιστούν τα εργατικά κόμματα ως προς την εξασφάλιση της λαϊκής συναίνεσης και τη νομιμοποίηση του φιλελεύθερου κράτους και της αστικής κοινωνίας, οδηγούσε στην άνοδο του φασισμού, όχι ως κινήματος ανατροπής του αστικού καθεστώτος, αλλά ως δύναμης στήριξής του. Μ' αυτή την έννοια η αντίθεση των φασιστικών κινήματων προς τον φιλελευθερισμό εντοπίζεται στην αδυναμία του τελευταίου να υπερασπιστεί το κράτος και την κοινωνία από την άνοδο των μαζών (βλέπε εργατικό κίνημα). Έτσι ο φασισμός αποδέχεται και ενισχύει ορισμένες πλευρές του φιλελεύθερου κράτους (αυταρχισμός, ιεραρχία, ελιτισμός) αποκλείοντας κάθε λαϊκή συμμετοχή, είτε πρόκειται για τη διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος, είτε γι' αυτή την ίδια την εκλογική διαδικασία.

Η επαναφορά των μαζών υπό την καθοδήγηση της κρατικής ελίτ είναι στην ουσία το "καθήκον" που επιτάσσει το φασιστικό κίνημα, όχι πλέον διαμέσου των εκλογών, αλλά διαμέσου του χαρισματικού ηγέτη¹³. Όπως επισημαίνει ο U. Cerroni, παράγεται ένας χαρισματικός λαϊκισμός που θέλει να επιβάλει μία σχέση πολιτικοποίησης – απολιτικοποίησης των μαζών. Από τη μια μεριά ο φασισμός περιφρονεί τις μάζες και θέλει να τις απομακρύνει από την πολιτική, από την άλλη θέλει να τις ενεργοποιήσει ως βάση της ανταγωνιστικής-επιθετικής του πολιτικής έναντι του οργανωμένου εργατικού κινήματος και των πολιτικών του εκφραστών¹⁴.

Κατά την άποψή μας, τόσο το σταλινικό όσο και το φασιστικό φαινόμενο μπορούν να αναχθούν σε μια κοινή προσπάθεια περιορισμού της μαζικής συμβολαιακής συγκρότησης των κοινωνιών της μετα-φιλελεύθερης περιόδου, αναιρέσης της μαζικής δημοκρατίας, διαμέσου ενός μοντέλου κρατικισμού, που χρησιμοποιεί τις μάζες για να τις υποτάξει.

Όπως επισημαίνει ο Adorno και ο Horkheimer: "τη φρίκη στην οποία υπόκειται ο κόσμος σήμερα δεν την παράγουν οι μάζες, αλλά όλα εκείνα και όλοι εκείνοι που τις χρησιμοποιούν, αφού πρώτα τις κάνουν μάζες"¹⁵.

Πώς όμως παράγονται οι μάζες και ποια είναι τα χαρακτηριστικά τους; Ποιος είναι ο ρόλος τους, θετικός ή αρνητικός, στη συγκρότηση των κοινωνικών σχηματισμών; Ποια είναι η φύση τους, διαθέτουν άραγε μια δική τους ανεξάρτητη ψυχή; Σ' αυτά τα ερωτήματα θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε με τη βοή-

θεια του Elias Canetti και του σχετικά παραγνωρισμένου, από τους κοινωνικούς επιστήμονες, έργου του "Μάζα και Εξουσία".

III. Η Κανεττιανή αντίληψη της μάζας και της εξουσίας.

Αυτό που ξεχωρίζει τον Elias Canetti από τους θεωρητικούς των μαζών, είναι το βάθος της προβληματικής του, η διαχρονική θέαση που έχει για τον σχηματισμό και τη λειτουργία των μαζών. Τέσσερα είναι κατά την άποψή μας τα κεντρικά σημεία που κάνουν το έργο του "Μάζα και Εξουσία"¹⁶ να ξεχωρίζει ανάμεσα σε μια συχνά πυκνή βιβλιογραφία, που αφορά τόσο τις μάζες όσο και την εξουσία.

Α) Η πρωτοτυπία της ανάλυσής του, όσον αφορά την σύνθεση και λειτουργία των μαζών.

Β) Η κατανόηση της μάζας όχι μόνο ως "σύγχρονου κοινωνικού φαινομένου", αλλά ως "οιονεί πρωταρχικής ένωσης της κοινωνίας"¹⁷.

Γ) Η απουσία θετικής ή αρνητικής, φορτισμένης ιδεολογικά, κρίσης για τη μάζα.

Δ) Η αποσύνδεση των μαζικών φαινομένων από τη λειτουργία του "ηγέτη". Το ξεπέραςμα του δυϊσμού μάζα-ελίτ και η εισαγωγή της αντίθεσης μάζας-εξουσίας.

Η μάζα για τον Canetti αποτελεί συνάμα παγκόσμιο και αιγιματικό φαινόμενο. Σε πολλές περιπτώσεις δημιουργείται ξαφνικά, χωρίς φανερό λόγο. Οι άνθρωποι όλο και πληθαίνουν, συρρέουν από παντού, χωρίς αναγκαστικά να γνωρίζουν την αιτία ή τον σκοπό της σύναξής τους.

Σύμφωνα με τον Canetti "ο στόχος είναι το πυκνότερο σημείο, εκεί που είναι συγκεντρωμένοι οι περισσότεροι άνθρωποι". Αυτό που έλκει τον ξεχωριστό άνθρωπο στη μάζα είναι ο "φόβος της επαφής" και η επιθυμία αποτίναξής του. Στην καθημερινή του πρακτική διαβίωση ο άνθρωπος, το κάθε ξεχωριστό άτομο, κυριαρχείται από τον φόβο της επαφής. Αποφεύγει να εγγίσει και να αγγιχθεί, να αδράξει και να αδραχθεί, ακόμη και η ματιά, η μη εξουσιοδοτημένη, μπορεί να θεωρηθεί από τον ξεχωριστό άνθρωπο ως πρόκληση, ως επιβουλή σε βάρος του. Ο φόβος της επαφής, η αίσθηση της απειλής από τον άγνωστο, τον "Ξένο", είναι το χωρίς σύνορα δέος που υψώνει ορατά και αόρατα τείχη και αποστάσεις στην ανθρώπινη ύπαρξη και δραστηριότητα. Ο μόνος τρόπος αποτίναξής του φόβου της επαφής είναι η ένταξη

στη μάζα. Σύμφωνα με τον Canetti: “Μόνο η μάζα μπορεί να λυτρώσει τον άνθρωπο από αυτόν τον φόβο της επαφής. Είναι η μοναδική κατάσταση στην οποία αυτός ο φόβος μεταστρέφεται στο αντίθετό του (...). Αυτή η αντιστροφή του φόβου της επαφής είναι χαρακτηριστικό της μάζας”¹⁸.

Εδώ ο Canetti έρχεται να συναντήσει τον Freud ο οποίος, στο βιβλίο του “Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ”, υποστηρίζει ότι η τάση ένταξης-απορρόφησης του ατόμου στη μάζα εστιάζεται στην παραίτηση του ξεχωριστού ατόμου από κάθε εγωϊστικό προσανατολισμό, από όποια ιδιωτική σκοποθεσία, οφείλεται δε στη υφιστάμενη “αγάπη των άλλων” (“ihnen zuliebe”, για χάρη τους)¹⁹. Ο Freud διατυπώνει την υπόθεση ότι το κίνητρο ένταξης του ατόμου στη μάζα έγκειται στην “ενυπάρχουσα ανάγκη της συμφωνίας και όχι της αντίθεσης με τους άλλους”. Προεκτείνοντας θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η αποτίναξη κάθε επίκτητης διαφοράς, η αναζήτηση της ισότητας συνιστά την ελκτική δύναμη της μάζας. Για τον Canetti αυτή η διαδικασία είναι η σημαντικότερη που συντελείται στο εσωτερικό της μάζας. Με την “εκφόρτιση”, όπως την ονομάζει, “απορρίπτονται οι διακρίσεις και όλοι αισθάνονται ίσοι”. Η ένταξη στη μάζα “σημαίνει” λοιπόν μια απελευθερωτική “χειρονομία”, αντιεραρχικού κατ’ αρχήν περιεχομένου. Οι δεσμεύσεις, που έχουν επιβληθεί στο κάθε διαχωρισμένο άτομο από “σταθερά καθιερωμένες ιεραρχίες σ’ όλους τους τομείς της ζωής”, διαρρηγνύονται με την ένταξη στη μάζα, διαλύονται σ’ αυτήν, έστω και προσωρινά όπως θα δούμε παρακάτω.

Σ’ αυτό το πλαίσιο είναι δυνατή η κατανόηση ενός χαρακτηριστικού της μάζας που επανειλημμένα έχει αποτελέσει σταθερό σημείο αναφοράς των θεωρητικών των μαζών: η μανία καταστροφής. Η μανία καταστροφής που κυριαρχεί τις μάζες αναλύεται σ’ ένα γενικότερο πλαίσιο περιφρόνησης τους και συνιστά έναν από τους βασικότερους παράγοντες καταδίκης τους. “Η μανία καταστροφής διαπιστώνεται και αποδοκιμάζεται, ποτέ όμως δεν εξηγήθηκε αληθινά”. Αυτό που ωθεί τη μάζα στην καταστροφή δεν είναι ούτε η κακοτροπία της, ούτε τα ταπεινά της κίνητρα, δεν είναι καν η ευκολία της να παρασύρεται από δημαγωγούς και καιροσκόπους. Στην καταστροφή επιδίδεται γιατί εξωτερικεύει το συναίσθημα ελευθερίας που τη διακατέχει. Το ξεπέρασμα κάθε διαφοράς, η γεφύρωση των αποστάσεων που αποτελούν τη συνεκτική δύναμη της μάζας, διαδέχεται “η καταστροφή μιας ιεραρχίας που δε γίνεται πια αποδεκτή”. Για το άτομο που γίνεται μέρος της μάζας η ελευθερία ορίζεται ως το ξεπέρασμα τόσο

των προσωπικών όσο και των εξωτερικών αντικειμενικών ορίων. Έτσι (η μάζα) καταστρέφει κάθε τι που στην καθημερινή ζωή συνιστά ανυπέρβλητο σύμβολο της δέσμευσης και των διακρίσεων που υφίσταται κάθε άτομο που την απαρτίζει. Γνωρίζοντας ότι θα οδηγηθεί στη διάλυση, επιδιόδετα ακούραστα με μανία στην καταστροφή. “Μισεί τις μελλοντικές φυλακές της, που πάντα ήταν γι’ αυτήν φυλακές. Στη γυμνή μάζα όλα φαίνονται Βαστίλλες”²⁰.

Ταυτόχρονα με την “εκφόρτιση” και τη μανία καταστροφής, η μάζα φτάνει στην κορυφαία της εκδήλωση, αυτή που ο Canetti ονομάζει “έκρηξη”. Με την “έκρηξη”, εκδηλώνεται η φυσική παρόρμηση της μάζας που έγκειται στην αδιάκοπη κλίση της να περιλάβει όσο το δυνατό περισσότερα άτομα στον σχηματισμό της. Η “έκρηξη” αποτελεί χαρακτηριστικό της “ανοικτής μάζας” σε αντιδιαστολή με την “κλειστή μάζα”, όπου σαν κυρίαρχη ιδιότητα προβάλλει εκείνη της “επανάληψης”. Εδώ κατά την άποψή μας βρίσκεται μια ουσιαστική, μορφολογικού περιεχομένου, διάκριση που μπορεί να μας φανεί ιδιαίτερα χρήσιμη στην εξέταση των μαζικών φαινομένων.

Η ανοικτή μάζα για τον Canetti είναι η αυθεντική, η κατ’ εξοχήν μάζα. Κύρια ιδιότητά της, πέρα από την “ισότητα” και την “πυκνότητα”, ιδιότητες που θίξαμε πιο πάνω, αποτελεί η “αύξηση”. Με την απεριόριστη αύξησή της θέλει να καταργήσει όλα τα “όρια”, να καταλάβει τους χώρους εκείνους που πρότερα της ήσαν απαγορευμένοι, όπου η πρόσβαση σ’ αυτούς ήταν ελεγχόμενη, είτε μέσω του χρήματος, είτε μέσω άλλων αντικρισμάτων (status, κύρος, γόητρο κλπ.).

Τυπικό παράδειγμα ανοικτής μάζας αποτελεί η επαναστατική ή όπως την ονομάζει ο Canetti η “αντιστροφική μάζα”. “Μάζες αυτού του είδους σχηματίζονται στις πιο διαφορετικές συνθήκες: μπορεί να είναι εξεγέρσεις σκλάβων ενάντια στους κυρίους τους, στρατιωτών ενάντια στους αξιωματικούς τους, έγχρωμων ενάντια σε λευκούς εγκατεστημένους στη χώρα τους, πάντα οι μιν βρίσκονται για μεγάλο διάστημα κάτω από τις διαταγές των δε”²¹. Η ανοικτή μάζα τείνει να “αγκαλιάσει μια ολόκληρη κοινωνία” να υπερβεί κάθε “όριο” στη σύνθεσή της, στην πυκνότητά της. Ταυτόχρονα στο εσωτερικό της συντελείται για τον κάθε συμμετέχοντα η υπέρβαση των προσωπικών του “ορίων”, που στη συγκεκριμένη περίπτωση της αντιστροφικής μάζας εστιάζονται στην “αντιστροφή” όλων των περιορισμών, εξαναγκασμών και διαταγών που το άτομο έχει δεχθεί, από κάθε μορφής εξουσία, χωρίς να καταφέρει να διοχετεύσει σε άλλες κατευθύνσεις. Για τον Canetti “κάθε διαταγή αφήνει σ’ εκείνον που είναι αναγκα-

σμένος να την εκτελέσει ένα ταπεινωτικό αγκάθι²². Με την αντιστροφή η μάζα διοχετεύει τα "αγκάθια" που έχει δεχτεί σ' αυτούς που τις τα επέβαλαν· έτσι απελευθερώνεται, επαναγεννάται.

Στον αντίποδα της ανοικτής μάζας ευρίσκεται η κλειστή μάζα, η οποία αντικαθιστά την ιδιότητα της αύξησης με εκείνη της "επανάληψης". Αυτό που ενδιαφέρει την κλειστή μάζα είναι κατά κύριο λόγο η διάρκεια, η αντοχή της στον χρόνο. Μ' αυτή την έννοια η κλειστή μάζα, δεν ενδιαφέρεται για την αύξησή της, ούτε για το ξεπέραςμα των ορίων που την περιβάλλουν· είναι η ίδια που καθορίζει τον χώρο της και δεν επιθυμεί άλλο από το να τον περιφρουρήσει. Έτσι αν η ανοικτή μάζα, ακριβώς λόγω του χαρακτήρα της, αναγκάζεται να διαλυθεί, η κλειστή μάζα είναι εκείνη που καταφέρνει να διατηρείται στο πέραςμα του χρόνου, να ανανεώνει την ύπαρξή της. Όπως επισημαίνει ο Canetti: "Με την προοπτική της επανασυγκέντρωσης, η μάζα ξεπερνά κάθε φορά τη διάλυσή της. Το κτίριο την περιμένει, και εξ' αιτίας της βρίσκεται εκεί, κι όσο το κτίριο βρίσκεται εκεί, η μάζα θα ξανασυγκεντρώνεται με τον ίδιο τρόπο. Ο χώρος της ανήκει, ακόμα και όταν έχει άμπωτη, κι άδειος ακόμα, της θυμίζει την παλίρροια"²³.

Σαν κυριότερο παράδειγμα κλειστής μάζας ο Canetti αναφέρει τις θρησκευτικές μάζες για να διαπιστώσει ότι οι βασικές ιδιότητες, που χαρακτηρίζουν τις ανοικτές μάζες, δεν υφίστανται παρά μονάχα στη φαντασία.

Η "πυκνότητα", η "ισότητα" και η "αύξηση", απεικονίζονται συμβολικά, υφίστανται αποκλειστικά στο φαντασιακό της κλειστής μάζας. Μια σειρά από διαχωρισμούς, εξειδικεύσεις και ιεραρχήσεις παρεμβάλλονται στον μαζικό σχηματισμό των πιστών, έτσι ώστε να εξαφανίζονται στον χρόνο όλα τα χαρακτηριστικά του, να αλλοιώνεται αυτή καθ' αυτή η μαζική σύσταση των θρησκειών. Όπως διαπιστώνει ο Canetti, κάθε νέο θρησκευτικό ρεύμα αρχικά διαθέτει τον χαρακτήρα ανοικτής μάζας, έχοντας σαν κύριο μέλημα την ενσωμάτωση όλων των ατόμων στους κόλπους του (ιδιότητες της αύξησης και της πυκνότητας)· μονάχα κατόπιν εμφανίζονται θεσμοί στο εσωτερικό του, η συντήρηση των οποίων μετατρέπεται σε κύριο μέλημα. Ως κλειστές μάζες οι θρησκείες επιλέγουν "στη θέση εκείνης ή της άλλης, της φανερά αβέβαιης αρχής της αύξησης, κάτι ολότελα διαφορετικό: την επανάληψη"²⁴. Στη θέση της επικίνδυνης, θα προσθέταμε εμείς, αρχής της ισότητας, επιλέγουν την αρχή του ελέγχου. Κι αυτό δε διαφεύγει από την προσοχή του οξυδερκή συγγραφέα του "Μάζα και Εξουσία". Στο κεφάλαιο που εξετάζει τη σχέση

καθολοκισμού και μάζας αναφέρει χαρακτηριστικά: “Μέχρι σήμερα δεν υπήρξε κανένα κράτος στον κόσμο που να ήξερε να αμύνεται ενάντια στη μάζα με τόσο πολυποίκιλο τρόπο. Σε σύγκριση με την εκκλησία, όλοι οι εξουσιαστές μοιάζουν σαν αξιολύπητοι ερασιτέχνες”²⁵.

Εδώ θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε τη θέση ότι οι κλειστές μάζες τίθενται ως ένα δεύτερο στάδιο στην εξέλιξη των ανοικτών μαζών, αποτελούν τη θεσμική τους έκφραση, την εκλογικευμένη τους υπόσταση. Αν οι μάζες συγκροτούνται για να αποβάλλουν τα αποτελέσματα της εξουσίας από πάνω τους (τα αγκάθια σύμφωνα με την ορολογία του Canetti), είναι οι κλειστές μάζες εκείνες που συμβάλλουν στη χαλιναγωγήσή τους και στον περιορισμό της έκτασης που θα μπορούσε να λάβει αυτή η “αποβολή”. Αν είναι η εξουσία με την ιεραρχική της δομική έκφραση εκείνη που “παράγει” τις μάζες, για να κατορθώσει να επιβιώσει από τις σπασμωδικές τους ενέργειες, τις αλώνει εκ των έσω, μεταστρέφει τις ιδιότητές τους, αναπαράγει στο εσωτερικό τους τη δομή και τις σχέσεις που αυτές αντιμάχονται.

Για τον Canetti, δεν είναι οι μάζες αυτές που απειλούν την ανθρωπότητα με την προοπτική της βαρβαρότητας. Είναι η φιγούρα του εξουσιαστή που με τη βασική του ιδιότητα, εκείνη του “επιζώντα”, απειλεί με το νόμισμα της εξουσίας (τον θάνατο) την ανθρώπινη ύπαρξη και υπόσταση στο σύνολό της. Όπως επισημαίνει στον επίλογο του έργου του: “Ο εξουσιαστής μπορεί να εξαπολύσει καταστροφές που να ξεπερνούν όλες μαζί τις πληγές του Θεού. Ο άνθρωπος έκλεψε τον Θεό του. Του επιτέθηκε και του πήρε όλα εκείνα που ήταν τρομερά και καταστροφικά”.

Εδώ ο Canetti αντιστρέφει όλη εκείνη τη φιλολογία που εστιάζει στην κυριαρχία των μαζών, προϋποθέτοντας την κακοτροπία τους, κάθε αρνητική εξέλιξη των σύγχρονων κοινωνιών. Αυτό που σημαδεύει αρνητικά την εποχή μας, δεν είναι η έλευση της κοινωνίας της μάζας αλλά η συγκαλυμμένη επιβίωση του “επιζώντα” στην μορφή του εξουσιαστή: “Όποιος πολλαπλασιάζει τις στιγμές της επιβίωσης αυτός πραγματικά μπορεί να αποκτήσει το συναίσθημα του ‘άτρωτου’”. Το συναίσθημα του άτρωτου είναι το κατ’ εξοχήν συναίσθημα του εξουσιαστή. “Η απάτη είναι πλήρης. Είναι η απάτη όλων των ηγετών. Προσποιοούνται ότι προπορεύονται απ’ όλους τους ανθρώπους προς τον θάνατο. Στην πραγματικότητα όμως στέλνουν εκείνους στον θάνατο για να μείνουν οι ίδιοι περισσότερο στη ζωή. Η απάτη είναι πάντα η ίδια. Ο αρχηγός θέλει να επιζήσει, έτσι μεγαλώνει τη δύναμή του”²⁶.

Θα καταφέρει η ανθρωπότητα να επιβιώσει, να αποτρέψει τον

“επιζώντα” από το τελευταίο εγχείρημά του, που σήμερα θα σήμάνει αντικειμενικά και το δικό του τέλος; Αυτό είναι το ερώτημα που ο Canetti με περισσή σαφήνεια διατυπώνει.

Η μάζα δε μπορεί να του αντιταχθεί, η νομοτελειακή μεταστροφή της από ανοικτή σε κλειστή μάζα δεν αφήνει περιθώρια εναπόθεσης των ελπίδων μιας “αντιστροφής” σ’ αυτήν. Ακόμη και οι πιο ριζικές ανατροπές σήμαναν την εγκαθίδρυση νέων εξουσιών που ιστορικά αποδείχθηκαν πιο αυταρχικές και εξ ίσου καταπιεστικές από αυτές που αντικατέστησαν. Ο “επιζών” επικράτησε των χειραφετητικών ιδιοτήτων της μάζας, αναγορεύτηκε σε ήρωά τους, λατρεύτηκε και έδρασε σαν θεός τους. Η εξουσία του και η απειλή της γονιμοποιήθηκαν, διαχύθηκαν στο εσωτερικό της.

Υπάρχει αλήθεια έξοδος από αυτόν τον φαύλο κύκλο; Για τον Canetti υπάρχει: “Το σύστημα των διαταγών είναι γενικά αναγνωρισμένο (...) πολλοί τομείς της πολιτισμένης ζωής έχουν μολυνθεί και σηματοδοτηθεί από τη διαταγή. Όποιος θέλει να αντιταχθεί στην εξουσία πρέπει να αντιμετωπίσει χωρίς δέος τη διαταγή και να βρει τα μέσα να της αφαιρέσει το αγκάθι της”²⁷. Προϋποθέτει όμως, κατά την άποψή μας, τη “μεταμόρφωση”, όχι ως μίμηση, ούτε ως μη αποδοχή του θανάτου²⁸, αλλά ως ριζικό επανακαθορισμό της συλλογικής και ατομικής σκοποθεσίας.

IV. Συμπερασματικά

Εισάγοντας ο Canetti τον δυϊσμό μάζα-εξουσία, όπως και την έννοια της κλειστής μάζας, δεν αντιστρέφει μόνο τις βασικές θέσεις των θεωρητικών των ελίτ και των μαζών, αλλά αποκαλύπτει ταυτόχρονα την κύρια αιτία, αυτού που σήμερα αποτελεί τον λόγο μιας υφέρπουσας απαισιοδοξίας αλλά και ελπίδων: της απάθειας των μαζών.

Η ταύτιση της ύπαρξης της μάζας με τη μεγάλη αύξηση του πληθυσμού, τη γέννηση των μεγαλουπόλεων, την υπέρμετρη αφθονία υλικών αγαθών και τη μαζική παραγωγή των πληροφοριών, οδηγεί πολλές φορές σε μια απλουστευμένη αντίληψη για την πορεία των σύγχρονων κοινωνιών, για το Τέλος της Ιστορίας. Οι παραπάνω ταυτίσεις αποδίδουν την απάθεια των μαζών σε φαινόμενα που έχουν τον χαρακτήρα “νομοτέλειας” στην εξέλιξη των κοινωνικών σχηματισμών που διακρίνονται από την κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Αντίθετα, κατά την άποψή μας, είναι η μεταστροφή των ανοικτών μαζών σε κλειστές, η θεσμοποίηση και ένταξή τους στη λο-

γική της ισορροπίας του κοινωνικού συστήματος, αυτή που τις οδηγεί στην απάθεια, στην ουσιαστική εξουδετέρωση και αφανισμό. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι "Μάζες" έχουν πάψει από καιρό να υπάρχουν. Από "πυκνό σύνολο" έχουν μετασχηματισθεί σε "κάτι το άμορφο και δυσδιάκριτο".

Νομιμοποιείται υπό αυτή την έννοια η αντίληψη για το Τέλος της Ιστορίας; Μόνο εν μέρει. Κατά την άποψή μας, βρισκόμαστε μπροστά στο τέλος μιας ενότητας του "Ιστορικού Χρόνου". Μια άλλη ενότητά του θα τον διαδεχθεί. Η διαμόρφωση της πορείας των ανθρώπινων κοινωνιών είναι και θα παραμείνει ανοικτή. Αλήθεια τι μπορούμε να αναπολούμε από τον αιώνα που πέρασε με μια αίσθηση απώλειας;

Δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, αμέτρητες περιφερειακές συγκρούσεις, σταλινισμός και φασιστικά καθεστώτα, εξαθλίωση του Τρίτου Κόσμου και οικολογική καταστροφή, θα μπορούσαν να αποτελέσουν σημεία μη επιστροφής. Σημεία ώθησης για την αναζήτηση μιας διαφορετικής ποιότητας της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Σημειώσεις

1. Σχετικά με την εξέλιξη της έννοιας της μάζας και τις διαφορετικές της χρήσεις, βλέπε, R. Williams, *Keywords*, Fontana Paperbacks, σελ. 192-197.
2. Williams, στο ίδιο, σελ. 195.
3. St. Ossowski, *Η ταξική δομή στην κοινωνική συνείδηση*, Κάλβος, Αθήνα, 1973, σελ. 44-45.
4. W. Kornhauser, "Mass Society", στο *International Encyclopedia of Social Sciences*, vol. 9 & 10, σελ. 59.
5. T.B. Bottomore *Ελίτ και Κοινωνία*, Εκδόσεις 70, Αθήνα, σελ. 25.
6. Τ. Αντόρνο, Μ. Χορκχάϊμερ, *Κοινωνιολογία: Εισαγωγικά δοκίμια*, Κριτική, Αθήνα, σελ. 96.
7. M. Weber, *Βασικές έννοιες κοινωνιολογίας*, Κένταυρος, Αθήνα, σελ. 217.
8. Κ. Ψυχοπαίδης, "Υπεράσπιση του Ορθολογισμού", (φωτοτυπημένο άρθρο).
9. G. Le Bon, *Ψυχολογία των όχλων*, Νέα Εποχή, Αθήνα, σελ. 8.
10. Για το ξεπέρασμα του φιλελεύθερου μοντέλου και τα πολιτικά αιτήματα της πρώτης μετα-φιλελεύθερης περιόδου, βλέπε, U. Geroni, *Teoria della Società di Massa*, Riuniti, Roma, 1983.

11. G.Le Bon, όπ.παρ., σελ. 9
12. Π. Τερλεξής, *Max Weber και το Φάντασμα του Marx*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 23-26.
13. U. Geroni, όπ.παρ., σελ. 317.
14. U. Geroni, όπ.παρ., σελ. 318.
15. Τ. Αντόρνο, Μ. Χορκχάϊμερ, όπ.παρ., σελ. 104.
16. E. Canetti, *Μάζα και Εξουσία*, Ηριδανός, Αθήνα.
17. Τ. Αντόρνο, Μ. Χορκχάϊμερ, όπ.παρ., σελ. 95.
18. E. Canetti, όπ.παρ., σελ. 12.
19. Σ. Φροϋντ, *Ψυχολογία των Μαζών και Ανάλυση του Εγώ*, Επίκουρος, Αθήνα, σελ. 29.
20. E. Canetti, όπ.παρ., σελ. 17.
21. E. Canetti, όπ.παρ., σελ. 59.
22. E. Canetti, όπ.παρ., σελ. 58.
23. E. Canetti, όπ.παρ., σελ. 14.
24. E. Canetti, όπ.παρ., σελ. 22.
25. E. Canetti, όπ.παρ., σελ. 163.
26. E. Canetti, όπ.παρ., σελ. 254.
27. Για τις εκδοχές της "μεταμόρφωσης" στον Canetti, βλέπε, E. Rutiliano, *Metamorfosi del concetto di Metamorfosi. Sulle trasformazioni di una categoria dell' anti-potere in Canetti*, Canetti Symposium, Vienna, 21-23 Aprile 1989.
28. E. Canetti, όπ.παρ., σελ. 498.

